

Recensioner

**Jamila Hussein, *Heder och hedersvåld. Berättelser, fakta, fördomar.*
Göteborg: Bokförlaget Korpen, 2017.**

”Går allt detta an, Albert?” frågar den unga Sara i Carl Jonas Love Almqvists roman-klassiker *Det går an* vilken publicerades första gången 1839. Vad Saras fråga syftar till är huruvida Albert kan tänka sig att leva tillsammans med henne utan att de ingår äktenskap och om han kan acceptera att hon försörjer sig själv. Albert menar att ja, detta går an.

Almqvists bok orsakade allmän upprördhet i dåtidens Sverige. Att angripa äkten-skapet som institution och den patriarkala ordningen tilläts icke. Att tala för kvinnors ekonomiska självständighet och jämlikhet med mannen var detsamma som att före-språka osedlighet.

I inledningen till sin bok påminner Jamila Hussein läsaren om denna skandal och framhåller att ”detta synsätt har mycket gemensamt med den moral som idag styr människorna i patriarkala hederskulturer i Mellanöstern” (s. 15).

Hussein framhåller att i Sverige tar debatten om hedersrelaterat våld och förtryck ofta sin utgångspunkt antingen i en feministisk eller en kulturell förklaringsmodell. Enligt den feministiska modellen görs ingen skillnad mellan hedersmord och andra mord på kvinnor som utförts av män. Det handlar i båda fallen om att det universella patriarka-tets kvinnoförakt tar sig konkret uttryck i mäns våldsutövande gentemot kvinnor. Att hedersmord kan förknippas med de kollektivistiska hederskulturer som förekommer i bland annat Mellanöstern, vilken den kulturella modellen gör gällande, är enligt den feministiska förklaringsmodellen ett uttryck för rasism. Genom att påtala kulturens relevans, och därigenom skilja på svenska och invandrade gärningsmän, finns det en risk för att det skapas en åtskiljande diskurs och ett vi-och-dom-tänkande. Hussein motsäger inte detta men hon understryker att det också kan vara riskabelt att *bortse* från skillnader.

Hussein ställer inte en ”svensk” kultur mot en ”patriarkal” även om hon alltså betonar kulturens vikt. Hon framhåller att patriarkatet kan manifesteras sig på olika sätt i olika kulturer. Hussein förklarar att hedersrelaterat våld har en flera tusen år gammal historia som härrör från den förislamiska beduinkulturen. De moderna he-derskulturerna styrs av normer, oskrivna lagar och traditioner som är djupt rotade i ett gammalt patriarkalt samhällssystem och klansamhälle där mannen hade enväldig makt över kvinnan. Denna makt är delvis paradoxal då det är flickorna och kvinnorna

i familjen som genom sina kroppar, sina handlingar och sina beteenden kan beröva mannen sin heder; kvinnan förvaltar på så sätt mannens sociala anseende och respekt.

Hussein lägger vikt vid att det sociala trycket i hederskulturer bidrar till att bevara en tradition med hedersmord i dagens samhälle. En kvinnas påstådda omoral skadar mannens, men också de övriga familjemedlemmarnas, anseende i gruppen. Gemenskapen och tillhörigheten i klansamhället står därmed på spel. Hussein skriver att man ”skulle kunna hävda att skvallret om omoral är viktigare än omoralen i sig själv” (s. 52). Ett rykte blir ofta detsamma som ett bevis på skuld. Därför blir den ständiga övervakningen av flickorna och kvinnorna i familjen påtaglig; det går inte att riskera att minsta lilla rykte uppstår. Hedersproblematiken är således tätt sammanflätad med klanens kontroll över individerna och individernas behov av tillhörighet i gruppen. Hussein poängterar i detta sammanhang behovet av en lyckad integration för de individer som lever i hederskulturer i Sverige. Vid ett misslyckat möte med det nya och främmande, vid marginalisering och utanförskap, kan behovet av klantillhörigheten förstärkas och hedern tillskrivas ännu större betydelse.

För att förstå hedersproblematiken och därmed också kunna motverka hedersrelaterat våld och förtryck är det angeläget att inte hamna i en intellektuell återvändsgränd där olika förklaringsmodeller blir viktigare än det problem de försöker förklara. Debatten är förvisso viktig (här finns mycket som kan – och *bör* – diskuteras) men bland de tidvis hårda ordväxlingarna och de orubbliga ståndpunkterna blir Husseins mer pragmatiskt orienterade bok ett välkommet inslag. Boken är informativ och till stora delar riktad till personer som ställs inför hedersrelaterade frågor i sitt vardagliga arbete, exempelvis skolpersonal som möter barn och ungdomar vars grundläggande rättigheter kränks av hedersskäl.

Hussein argumenterar sakligt för att hedersrelaterat våld och förtryck är en särskild typ av kvinnoförtryck. Det har förvisso sitt ursprung i en patriarkal maktordning men för att kunna motverkas måste det samtidigt förstås utifrån ett kulturperspektiv. När hon i bokens avslutande del ger konkreta råd för hur hedersförtryck och -våld ska kunna minskas i Sverige är hon tydlig med att det kräver god kulturkännedom samt snabba och omfattande insatser. I ett akut skede kan flickor och kvinnor (Hussein nämner men fokuserar tyvärr inte så mycket på utsatta pojkar och unga män) som lever under hot om hedersvåld omhändertas och placeras på skyddat boende. Men för att verkligen komma tillrätta med problemet krävs ett nära samarbete med hela familjen i syfte att förändra tankebanor och skapa trygghet och respekt.

De hotade flickorna lever i en situation där tryggheten samexisterar med faran. För att undkomma de potentiella gärningspersonerna måste de bryta med samtliga familjemedlemmar och släktingar – eftersom varje sådan kontakt innebär en fara. Ett uppbrott av detta slag är förstås inte lätt att göra. Husseins framställning för tankarna till vad Fadime Sahindal sa i sitt tal i riksdagen 2001: ”Jag har fått ge upp hela min bakgrund och börja om från början med att bygga upp mig själv, min identitet. [...] Oavsett vilken kulturell bakgrund man har bör det vara en självklarhet för varje ung kvinna att både få ha sin familj och det liv man önskar sig.”

Hussein har intervjuat män som har begått hedersmord (hon har även intervjuat några mammor, systrar och bröder till hedersmördade flickor samt flickor som utsatts

för hedersrelaterat våld) och hon menar att dessa män ofta beskriver hur de har försökt finna alternativa lösningar. Detta, menar Hussein, är något man kan försöka ta fasta på i arbetet med att förändra tankemönstret i familjerna. Det går att invända att ”alternativa lösningar” antyder att det likväl finns ett problem som behöver lösas; dvs. kvinnans påstådda omoral, men det är förstås ett steg i rätt riktning. Jag föreställer mig att för att komma åt de djupt rotade tankemönstren måste även andra män få en mer framträdande roll, dvs. de män som lever i hederskulturer men som aktivt tagit avstånd från dess traditioner, många gånger med fara för sina liv. Det kanske åtminstone kunde bidra till att pojkar, vilka förväntas gå i sina faders fotspår, ser att det finns alternativ till en förtryckande mansroll.

De män som kommer till tals i intervjuerna i Husseins bok är antingen hedersmördare eller bröder till hedersmördade flickor. Ingen av dessa säger sig ångra hedersmordet. Nu fungerar intervjuerna i stor utsträckning som informativa exempel. Det är i sig inte är negativt men jag efterlyser en djupdykning i detta rika empiriska material och en närmare analys av *hur* de berättar (dvs. inte endast vad de berättar om). Att en hedersmördare *säger* att han inte ångrar sig innebär inte nödvändigtvis att han *faktiskt* inte ångrar sig. Att en bror till en hedersmördad flicka säger att han anser att fadern handlat rätt innebär inte nödvändigtvis att han faktiskt tycker det. Det innebär förstås inte heller att berättelserna är ”osanna” eller ointressanta – tvärtom. Här finns utrymme för en fördjupad diskussion mot bakgrund av de sociala normer, föreställningar och förväntningar som männen har att förhålla sig till. Jag hoppas att Hussein får anledning att återkomma till en sådan diskussion. När hon exempelvis uppmärksammar de involverades ”inre konflikter” eller önskan om ”alternativa lösningar” blir resonemanget särskilt intressant. Likaså när hon noterar att ”...bakom den trygga fasaden utåt, med övertygelsen om att de handlat rätt och rättfärdigt, så fanns också tvivel och osäkerhet. [...] När de umgicks med andra medfångar eller när de fick besök av beundrande grannar och släktingar så satte de [...] upp en fasad av tuffhet och självsäkerhet” (s. 273).

I detta sammanhang kan jag tänka mig att mannens personliga tankar och känslor kolliderar med de tankar och känslor han *bör* ha, enligt den sociala gruppens normer. Det blir här lättare att förstå varför männen så gärna talar om sina handlingar och varför de visar sådan stolthet över dem. Det blir också tydligt varför det är möjligt att tala om en särskild typ av våld mot kvinnor – förvisso grundad i ett patriarkalt tänkande, men också i en kollektivistisk kultur. Individen är underordnad. Svenska män dödar också kvinnor i ”hederns” namn, dvs. för att de upplever sig kränkta av vad de betraktar som olämpliga beteenden. Men, som Hussein skriver blir svenska män som dödat sina fruar inte hyllade av familj och vänner. Inte heller har släkten involverats i planeringen av sådana mord. För att förstå, och därmed kunna motarbeta, hedersvåld- och förtryck behöver vi studera detta som en särskild typ av våld med en särskild problematik grundad i ett särskilt sätt att leva. Även om jag ibland saknar ett analytiskt djup och tydlig teoretisk förankring uppfattar jag Husseins bok som ett betydelsefullt bidrag till denna förståelse.

Stellan Vinthagen, *Motståndets sociologi: Kampen mot förtryck med fredliga och frihetliga medel*. Sparsnäs: Irene Publishing, 2016.

När har vi varit så nära ett tredje världskrig som nu med den oberäknelige Donald Trump som USA:s president? Var det under Kubakrisen 1962 eller Ronald Reagans projekt med stjärnornas krig under 1980-talet? Antikärnvapenrörelser och fredsforskning borde därför stå centralt i samhället. Sociologen och fredsforskaren Stellan Vinthagen vid Göteborgs universitet och University of Massachusetts, Amherst i USA ger nu ut sin stora studie om vad ickevåld kan vara. Syftet är att utveckla sociologiska begrepp för ickevåld för att inom forskningen befrämja kritisk vetenskap och i världen att befrielsekamp förs fredligt.

Mahatma Gandhi (1869–1948) som ledde kampen för ett fritt och självständigt Indien mot den brittiska kolonialismen utgör en röd tråd i "Motståndets sociologi". Hans teori, eller ickevåldsfilosofi som Vinthagen skriver, jämförs med Habermas, Foucaults, Goffmans och Bourdieus teorier och förankras därför stadigt i sociologin. Gandhis teori kännetecknas av *satyagraha*, vilket ordagrant betyder "att hålla fast vid sanningen" och utmärks av försök att nå överenskommelser i konflikter via dialektisk interaktion.

Den grundläggande tanken i denna rika bok är att de som kämpar utan våld måste göra det på två fronter, dels göra aktivt och fredligt motstånd mot våld och förtryck, dels bygga upp alternativa sätt att göra saker och ting på, allt från enkla mötestekniker till hela nydanande samhällen såsom de så kallade ashrama i Indien. Vinthagens formel här är den följande: "Icke-våld = Utanvåld + Antivåld". Man kan ta en promenad utan att använda våld, men det kan ändå inte räknas till ickevåld. "Det är just kombinationen av ett bekämpande av våld på ett sådant *sätt* att man själv inte använder våld som blir ickevåld (s.10)." Vinthagen delar in ickevåld i fyra handlingstyper: maktbrytande, dialogunderlättande, normativ reglering och utopisk gestaltning. Han utformar dem utifrån Habermas fyra typer av handlingar, de målrationella, de kommunikativa, de normativa, och de dramaturgiska handlingarna. I den elegant uppbyggda "Motståndets sociologi" ägnas ett kapitel var åt handlingstyperna: Foucault är den relevanta teoretikern när det gäller att bryta någons makt, Habermas själv när det gäller att underlätta dialoger, Bourdieu när det gäller normer och förändring av normer och Goffman för ickevåldsaktivisternas teatrala gestaltning av det utopiska. Det är ovanligt med en sådan kunnsig syntes av central sociologisk teoribildning.

Sociala rörelser som bekämpar våld och förtryck utan att använda våld betonar ofta endast en sådan handlingstyp men det ideala är att en rörelse balanserar sig fram genom att använda alla fyra typerna av handlingar. Sådana idealiska rörelser benämner Vinthagen konsensusorienterade ickevåldsrörelser.

Genomgående utgör erfarenheter från sociala rörelser det empiriska material som illustrerar Vinthagens begreppsutveckling. Han är ödmjuk och slår inte fast sina begrepp och relationerna mellan dem utan menar att de är "enbart tänkbara".

Vinthagen menar:

Målet för ickevåldskampen är att i konflikter nå konsensus mellan alla inblandade parter, både en förnuftig överenskommelse och ett socialt arrangemang som alla kan acceptera såväl kognitivt som emotionellt. (Vinthagen, *Motståndets sociologi*, s.139)

Detta måste tyckas provocerande i ett samhälle med krav på många fler poliser, längre fängelsestraff och starkare försvar. Är det inte skamligt att en människa försöker komma överens med rasister och verkar för en kompromiss som tillfredsställer även dem känslomässigt? Nu är det inte den individuella nivån ickevåldskampen gäller utan det rör sig oftast om sociala rörelser som ställer krav på en förtryckande statsapparat. Polarisering ska undergrävas, vi-och-dom-tänkandet försvagas och de fasta identiteterna destabiliseras. Det gäller att handla som om fred redan rådde och som om vi redan var vänner. Bara information hjälper inte utan argumenten behöver gestaltas. Man måste handla i enlighet med den eftersträvade jämlikheten och respekten för varandra. Defiance-kampanjen i Sydafrika 1952, då 6 000 aktivister uppvisade civil olydnad i sin kamp mot det rasistiska apartheidssystemet, är en träffande illustration. Tidigare när en vit arbetsgivare avskedat en svart arbetare, tog denne av sig hatten, böjde sitt huvud och sa undergivet: ”Ja tack och adjö då”. Men med kampanjen för civil olydnad fick arbetaren modet att i stället se arbetsgivaren rakt in i ögonen och inte ta av sig hatten. På så sätt kunde arbetaren manifesteras sin värdighet.

Lidandet är centralt för Gandhi. Att visa makthavarna att aktivisterna har ett annat sorts mod än det militära, modet att dö för sin tro på ett jämlikt samhälle, påvisar för makthavarna att aktivisterna är människor. Att ickevåldsaktivisten är beredd att lida för sin sak visar enligt Vinthagen motståndarna att engagemanget är äkta. Det krävs också teknik. Att kunna gå genom en folkmassa som spottar och hånar en underlätts om man tränat på det. Den amerikanska svarta medborgarrörelsen liksom den senare amerikanska rörelsen för Lesbian and Gay Rights hade sådan träning.

De empiriska exemplen innebär dyrköpta folkliga lärdomar och de tas främst från den indiska befrielseörelsen, medborgarrättsrörelsen i USA, den sydafrikanska anti-apartheidrörelsen, den västtyska antimilitaristiska rörelsen och den fortfarande verksamma brasilianska lantarbetarrörelsen. Boken ger många färgstarka men kort beskrivna exempel, såsom *Konzert Blockade* som innebar att en symfoniorkester med 120 musiker spelade Bach, Beethoven, Schubert och Mozart utanför portarna till USAs kärnvapenbas i Mutlangen i dåvarande Västtyskland 1986. Musikerna såg kärnvapenbasen som ”förberedelse för folkmord”. Vinthagen skriver att ”[b]asen var tillfälligt ur bruk på grund av Beethovens musik” men efter en dags spelande arresterades hela orkestern.

”Motståndets sociologi” har sin styrka i författarens breda och djupa kunskap i ämnet och analysen som genom de fyra handlingstyperna sammanför forskning om ickevåldsaktioner med ämnet sociologi. Denna styrka är samtidigt den största svagheten. Boken är systematiskt upplagd, begreppen presenteras fortlöpande i text, figurer och tabeller och med en sammanfattning av begreppen på sidorna 334–335. Det är alltför logiskt och förnuftigt. Som läsare uppfattar jag att betydligt färre begrepp skulle ha räckt. Och språket blir ibland otympligt. Låt mig citera Vinthagens preciserade

syfte: ”att utifrån ett sociologiskt perspektiv tolka och begreppsligt beskriva rörelser ickevåldshandlande i konfliktsituationer, vilka utspelas i samhällen präglade av våld och förtryck, för att på så vis utveckla analytiska verktyg och en kritiskt präglad rörelserepertoar – och därmed främja en kombination av kritisk vetenskap och fredlig befrielsekamp” (s.4). Det må vara ett sätt att skriva på som uppfattas som vetenskapligt men om detta ideal är jag oenig.

För en läsare som ska hålla isär de många begreppen kan boken bli tung att läsa. Men jag vill betona att det är värt mödan. Jag menar att Stellan Vinthagens genomgång och systematisering av vetandet kring ickevåld är en värdefull vetenskaplig insats och samtidigt en insats för freden. I en tid då tanken på ett tredje världskrig fått ny aktualitet har vi mycket att lära av ickevåldstraditionen. Vinthagens empiriska exempel inger hopp: Antikolonial kamp och frigörelse från diktaturer på 1900-talet visar att den som använder ickevåldsliga kampmetoder har dubbelt så stor chans att nå sina mål. Och om en kamp har fört till självständighet är det tio gånger mer sannolikt att den följs av demokratisering och inte inbördeskrig, om kampen skett med ickevåldsmetoder.

Hedvig Ekerwald, Uppsala universitet

Maria Carbin, Johanna Overud och Elin Kvist, *Feminism som lönearbete*. Stockholm: Leopard, 2017.

Kanske är det genom arbetskritiken som svensk sociologi nu gör sig mer ”publik”. Roland Paulsens framgångar med sina böcker om arbetssamhället pekar på behovet av sociologiska analyser i den bredare kulturdebatten, men kanske mera på den allt bördigare jordmånen för en ny typ av kritisk diskussion kring arbetets roll och den så kallade balansen mellan jobb och fritid. Sedan ett decennium tillbaka har publika intellektuella på den internationella arenan lyckats fånga upp frågan om hur ny teknologi och fördelningspolitik skulle kunna förändra rådande former för arbetsdelning och livsvillkor i framförallt Väst. Inte minst tycks den anställda medelklassen vara öppen för den typen av diskussioner; det så kallade RUT-avdragets ställning har konsoliderats genom en bred politisk enighet kring en verklighetsbeskrivning som gör gällande att avdragsgilla hushållstjänster avlastar arbetande föräldrar och skapar mer jämställda familjer, samtidigt som det ger underordnade grupper en bättre ställning på arbetsmarknaden. Just detta inslag i berättelsen om RUT, att det minskar en negativ arbetsbörda för medelklassen genom att skapa mer arbete åt arbetarklassen, kan sägas vara utgångspunkten för boken *Feminism som lönearbete* av Maria Carbin, Johanna Overud och Elin Kvist. De identifierar lönearbetets centrala roll i människors liv och i byggandet av välfärdsstaten; som författarna konstaterar är det just genom lönearbete

som människor förväntas bli frigjorda individer och fullvärdiga medborgare. Men, frågar författarna (s. 11), innebär det att vi är fria eller snarare att vi är fritt tillgängliga för lönearbetets gränslöshet?

Utgångspunkten för boken är den klassiska feministiska frågeställningen kring produktivt kontra reproduktivt arbete, där författarna önskar lyfta fram formerna för det obetalda omsorgsarbetet som en utgångspunkt för mänsklig samvaro. Omsorgsarbetet ställs här i kontrast till lönearbetets ”ekonomiska premisser” som ”dikteras av kapitalismen” och drivs av tankar om oändlig tillväxt (s. 12). Boken syftar alltså till att skriva fram en feministisk arbetskritik, i samma anda som Kathi Weeks *The Problem with Work* från 2011, men med utgångspunkt i den svenska välfärdspolitiken och den svenska kvinnorörelsens fixering av lönearbetet som premis för inkludering och autonomi.

Den svenska arbetslinjen ägnas följdriktigt ett kapitel som inleds med rubriken ”Arbetslinjen som politisk norm”. Normbegreppet är relevant här; det går förmodligen inte att få en enda politiker att säga något annat än att ”full sysselsättning” är ett överordnat mål för den svenska politiken, trots att Riksbanken ersatte det med inflationsbekämpning redan i kölvattnet av 90-talskrisen. I själva verket har ekonomiska teorier om jämviktsarbetslöshet sedan länge överordnats idén om en verklig, full sysselsättning, vilket förklarar hur det kommer sig att vi trots underbemanning i många sektorer också dras med en arbetslöshet på runt 7 procent. Normen handlar alltså snarare om moral och kontroll, vilket författarna diskuterar förtjänstfullt; historien om de allt mer repressiva så kallade sysselsättningsåtgärderna förtjänar mer sociologisk uppmärksamhet. Den bakomliggande struktur som välfärdsstaten bygger på med krav på motprestation i ersättningssystemen diskuteras bara kortfattat och något ensidigt av författarna, som istället för fram den omdiskuterade idén med basinkomst som en lösning på de ojämlika effekter som kopplingen mellan lönearbete och socialförsäkringarna skapar.

Ett problem med den starka konsensusen kring arbetslinjen är enligt författarna att lönearbetsnormen omfattar också de lönearbetande. Här hade ett öppnare förhållningssätt gynnat analysen. Som författarna påpekar har den svenska kvinnorörelsen i hög utsträckning arbetat för reformer som gör det möjligt för kvinnor att just lönearbeta därför att det uppfattats som den viktigaste förutsättningen för kvinnors självständighet. Den rika floran av feministiska arbetsplatsetnografier skulle kunna vidga perspektivet här; kvinnors erfarenheter av lönearbete är inte bara en berättelse om förtryck, utan också om upplevelsen av att träda in i gemenskap, om möjligheten till självförverkligande och – faktiskt – en viss grad av autonomi. Hade författarna gått i dialog med någon av de klassiska feministiska arbetsplatsetnografierna, som illustrerar komplexiteten i erfarenheten att också under förtryckande former finna meningsfulla relationer i och till arbetet, hade analysen framstått som mindre inåtvänd. Inte minst hade diskussionen kring det reproduktiva arbetet kunnat vidgas – det är knappast, som författarna antyder (s. 31), bara skribenten Nina Björk som identifierat att kapitalismen har en tendens att suga in livets alla delar i kapitalackumulationens processer. Relationen mellan produktion, reproduktion och ackumulation har genomlysts av materialistiska feminister som gjort reda för den tidiga, pre-kapitalistiska ackumula-

tionen och dess könade struktur och effekter. Med en kort reflektion kring sådana mer historiesociologiska insatser hade författarna kunnat undvika det implicita antagandet att organiserat arbete i sig uppstått i och med kapitalismen. Möjligen hade det också fått författarna att reflektera kring vem som skrivs fram som det politiska subjektet i det arbetskritiska projektet.

Boken framstår nämligen som centrerad kring den svenska kärnfamiljen, vars produktion och reproduktion skrivs fram som isolerad, snarare än som del av världsökonomi i Wallersteins bemärkelse. Författarna argumenterar för att en vision behövs, ”som tar utgångspunkt i att vi alla varit (och är) små, sjuka, svaga, att vi kommer åldras och under perioder av våra liv vara oförmögna att fatta rationella och kostnadskalkylerande beslut (s. 132)”. Det är visst en relevant början, men hur skulle ett gott arbete utanför hemmet, och i syfte att sörja för kretsar utanför den egna familjen, kunna organiseras i ett globaliserat samhälle? Boken ger inga svar, eftersom frågan inte ställs.

Enligt författarna är det ”dialektiken” mellan produktivt och reproduktivt arbete som fått stå i centrum (s. 13), men just skillnader och likheter häremellan underbetonas. Trots spännande analyser av den svenska hemmafru-eran, RUT-avdragets historia och hemarbetarnas riksorganisation HARO förblir perspektivet på just omsorgsarbete snävt: kan det aldrig organiseras kollektivt, och har det inte funnits andra än ekonomiska poänger med offentlig barnomsorg? I sin slutdiskussion kring HAROs krav på erkännande för hemarbetande kvinnor skriver författarna att ”offentligt finansierad förskola är lönsam och fungerar inom en kapitalistisk logik, där kapitalet kan utnyttja vår arbetskraft och staten får in medel via skatter” (s. 130). Pedagogik och gemenskap, begrepp som varit och fortfarande ska vara centrala för barnomsorgens utövare, trycks här undan till förmån för idén att lönearbete i sig gör människor enbart ofria. Här framstår också författarnas feministiska arbetskritik som mycket hallå för en rätt enkel (och definitivt inte ny) idé: korta arbetstiden! Visst kan sociologin producera en något mer djuplodande arbetskritik än så? Enkla tankeexperiment illustrerar de snäva visioner som författarnas analyser trots allt utmynnar i. Vardagliga händelser, som att ett rör i ett hus går sönder, eller att någon drabbas av en allvarlig infektion som kräver omedelbar antibiotikaförskrivning, destabiliserar resonemangen nog för att ifrågasätta huruvida kritiken av *lönearbete* faktiskt grundar sig i en analys av det. Hur ser arbetskritiken ut när vi sätter den i relation till konkreta situationer där arbete räddar liv eller bara räddar oss undan livets skit? Hur ska avloppsjour och antibiotikadistribution organiseras egentligen?

För att göra upp med lönearbetets nödvändighet är det inte ”endast lönearbetets organisering som behöver ifrågasättas” argumenterar författarna – istället måste gränserna mellan obetalt och betalt arbete och marginaliseringen av omsorgsarbete synliggöras. Här illustrerar boken väl problemen med kravet på och det skapade behovet av att lönearbeta, det vill säga att mot betalning sälja sin tid och sin kraft, under villkor som upplevs som orättvisa och pressande och som gör oss sjuka. Snarare än en analys av lönearbete är boken en anklagelseakt mot arbetsintensifiering och giriga arbetsorganisationer. Boken diskuterar däremot inte på allvar arbetets *organisering*, behovet av koordinerade arbetsinsatser som behöver vara rätt avancerade för att svara mot

komplexa behov, eller alternativa organiseringsformer. En konkret diskussion kring alternativ skulle behöva ta tag i de frågor som den svenska fackföreningsrörelsen med viss framgång hanterade i perioden efter andra världskriget. Här finns också svaret på frågan om varför full sysselsättning varit så viktigt för det vänsterfeministiska projekt som författarna kritiserar. Det handlar inte om att kapitalismen bygger på en ”norm” om lönearbete som såväl högern som vänstern oreflekterat omfamnat, utan om insikten att arbete och ägande, och därmed makt, är förbundna. Kortad arbetstid är alltså en central strategi för förändrade maktrelationer. En kanske lika viktig fråga för den som önskar öppna upp för realistiska utopier – och som inte nämns – är allt som rymms i tanken kring ”medbestämmande”. *Feminism som lönearbete* är en lättmanövrerad ingång till feministisk arbetskritik, men som inte hanterar möjligheten att förändra relationen mellan produktivt och reproduktivt arbete eller ens utsikten att faktiskt organisera om arbetet och makten över arbetet.

Rebecca Selberg, Lunds universitet

Olle Wästberg & Daniel Lindvall, *Folkstyret i rädslans tid*. Stockholm: Fri Tanke, 2017.

Det är inte så länge sedan som demokratins segertåg över världen föreföll omöjligt att stoppa. Muren föll, Europa enades under demokratisk flagg, Latinamerikas diktaturer ersattes en efter en av folkvalda styren. Triumfatoriska texter författades, övernationell eller global demokrati stod kanske runt hörnet. Och som kronan på verket tycktes också arabvärldens dysfunktionella autokratier sjunga på sista versen.

Så snabbt det har gått åt andra hållet. Ur den arabiska våren kom inbördeskrig och nya diktaturer medan Latinamerikas demokratier brottas med svåra korrupsionsproblem och återfall i auktoritära praktiker. I vissa EU-länder har bärare av anti-demokratiska värderingar tagit sig ända fram till maktens styrspakar, samtidigt som demokratin på Europa-nivån ter sig allt mer som en chimär. Och som kronan på verket har USA valt en president vars demokratiska instinkter är minst sagt tveksamma.

Denna demokratins kris och delvisa reträtt utgör den fond mot vilken *Folkstyret i rädslans tid* formulerar sina farhågor och föreslår motåtgärder. Författarna har helt nyligen samarbetat i den senaste svenska demokratiutredningen, nu tar de åter till pennan i förskräckelsen över valet av Trump och samtidens andra oroväckande strömningar. Samtidigt som fonden är kanske inte global men dock internationell så handlar det mesta av boken om den svenska demokratin. Wästberg & Lindvall beskriver en ganska bekymmersam utveckling, där den politiska jämlikheten försvagats genom förändringar i politiskt deltagande och inflytande, där de politiska partierna allt mer

fjärmats från medborgarnas vardag, där pengar och inhyrd professionell kunskap blivit viktigare politiska maktmedel och där den offentliga debatten förråts och fått en svagare bas i fakta och upplyst förståelse.

Författarna föreslår många åtgärder, i stort och smått, ifråga om hur demokratin kan stärkas. Det handlar sammantaget om att förstärka resurssvaga grupperns vilja och möjligheter att delta i politiken och om att hindra politiska eliter från att avskärma sig från medborgarnas granskning och inflytande. Det handlar också om att stärka den goda offentligheten inför samtidens fragmentiserande och polariserande tendenser. Även om inget av förslagen är särskilt revolutionerande skulle ändå vart och ett av dem bidra till ett mer demokratiskt Sverige.

Det finns överhuvudtaget mycket gott att säga om denna bok. Den är precis så bekymrad som läget kräver, den är insatt och eftertänksam (en märklig vurm för författaren Lena Anderssons åsikter till trots) och mycket välskriven (en del irriterande korrekturfel till trots). Den bärs av ett genuint demokratiskt patos som känns befriande i denna cynismens och uppgivenhetens tid.

Samtidigt lämnar den mig en smula otillfredsställd. Mot bakgrund av den bekymmersamma utveckling som skisseras känns de åtgärder som föreslås både lite väl små och lite väl svenska. Åtgärderna förutsätter en till största delen välfungerande offentlig makt för att kunna genomföras och författarna adresserar i liten utsträckning de internationella beroenden i vilka Sverige är inblandade.

Boken kommer därmed att nästan ignorera de två stora elefanterna i det demokratiska rummet. Den ena handlar om korruption i vid bemärkelse. En stor del av de demokratiska dysfunktioner som präglar våra dagars samhällen har inte i första hand med väljare, debatt och partier att göra. De kommer ur system som på sin utflödes-sida är korrupta, antingen genom att människor med kontakter eller rätt bakgrund kan få politiken att göra saker för dem som mindre lyckligt lottade inte kan, eller genom att rena mutor och andra former av ekonomiska övertramp är vanliga. Det är denna korruption som ätit hjärtat ur Latinamerikas demokratiska rörelse, och det är denna korruption som världen över göder ett politiskt raseri som inte sällan tar sig helt missriktade uttryck, när ”de andra” (med annan hudfärg eller härkomst) får bära hundhuvudet för systemens brister.

Korruptionen handlar inte bara om den fattiga världens gravt vanskötta offentliga institutioner och den är inte något historiskt stadium som vi i den rika världen tryggt lagt bakom oss. I den rika världens maktcentrum sitter nu människor och bestämmer, vilkas enda grund för att utöva makt är att de råkar vara släkt med landets president. Deras privatekonomiska intressen sammanflätas på ett groteskt vis med den politik som världens starkaste militärmakt bedriver. Det patrimoniala styret som redan Max Weber trodde var oåterkalleligt på väg ut återuppstår mitt framför våra ögon, i vad vi till helt nyligen trodde var institutionellt garanterade demokratiska miljöer.

Även om Sverige i en internationell jämförelse är relativt förskonat från korruption så är tecknen inte gynnsamma ens här. Vi har under senare år sett många exempel på en osund sammanblandning av offentlig makt och privatekonomiska intressen, i form av till exempel ursparade projekt av ”offentlig-privat samverkan” som fräter stora hål

i demokratin. Det är hål som näppeligen låter sig lagas av aldrig så välkonstruerade insatser ifråga om hur val och debatter ska utformas, här krävs att institutionella domäner åtskiljs och att den offentliga sektorns integritet återställs.

Den andra elefanten i rummet är makten över det ekonomiska beslutsfattandet. På denna punkt har Folkstyret i rädsans tid nästan inte något alls att säga – trots att den upprepade gånger pekar på hur en ökande ekonomisk ojämlikhet lägger grunden för ökad politisk ojämlikhet.

Detta handlar delvis om hur makten över grundläggande ekonomisk-politiska beslut ska kunna återföras till demokratin. Under decennierna har sådana beslut allt eftersom skeppats ut till diverse icke-valda expertorgan så att demokratin har tömts på meningsfullt innehåll i den gängse vänster-högerdimensionen och istället kommit att handla om frågor kring identitet, migration, livsstil och kultur. I detta vatten simmar rasister och andra högerpopulister bättre än andra. Vill vi stoppa deras framfart måste politiken få bestämma över väsentliga ekonomiska förhållanden. I dag är vi istället alla på sätt och vis greker, eftersom de politiska val vi gör får ganska små följder för våra samhällets grundläggande ekonomisk-politiska vägval.

Men det handlar också om hur den privata marknadsagerande delen av ekonomin ska kunna göras mer demokratisk. Ekonomins inflytande över politiken vore inte fullt så bekymmersam om det inte var så att företag och banker så tydligt styrdes i de fås intressen snarare än i de många. Om makten och rikedomerna inte koncentrerades så markant till toppen, om medborgarna även i sin roll som arbetande kunde få väga kortsiktiga vinster mot långsiktiga mål, kunde konflikten mellan näringsliv och politik mildras och vi alla till slut bli myndiga på riktigt. Jag tror inte det är en slump att den enda svenska storbank som aldrig behövt lösas ut av skattebetalarna – Handelsbanken – till del ägs av sina anställda.

Jag föreställer mig att Olle Wästberg och Daniel Lindvall kanske håller med om mycket av detta och en del av det står till och med i deras bok. Men det är som om de inte riktigt förmår följa upp sin bekymrade samtidsbeskrivning med att föreslå förändringar som verkligen skulle bita. Till del kan de sannerligen ursäktas: om vi verkligen vill demokratisera våra samhällen är det stora saker som krävs, som det kanske känns helt orealistiskt att ens diskutera i dagens läge. Men det är många saker som under historien tett sig orealistiska som i efterhand kommit att ses som närmast självklara. Kanske ska man om demokratin säga som Mahatma Ghandi påstås ha sagt om "Western civilization": I think it would be a good idea.

Stefan Svallfors, Institutet för framtidsstudier och Södertörns högskola

**Thomas P. Boje, *Civilsamfund, medborgerskap og deltagelse*.
Köpenhamn: Hans Reitzels, 2017.**

På anslagstavlan på mitt arbetsrum sitter en bild signerad Ulf Lundkvist. Två typiska Lundkvistska figurer är uppenbarligen i fara, varav den ena utbrister: ring civilsamhället! För mig är bilden en blinkning till alla dem som under senare decennier lyft fram civilsamhället som svaret på en rad utmaningar. Men vad menas med civilsamhället? Och i vilken mening kan det sägas kunna utgöra svaret på så många förhoppningar?

I Thomas P. Bojes *Civilsamfund, medborgerskap og deltagelse* ges välinformerade svar på bägge dessa frågor. Genom en analys av begreppets historiska bakgrund och av aktuell forskning på området civilsamhälle och medborgarskap vill boken klargöra på vilket sätt medborgare genom aktivt deltagande kan säkra reellt och demokratiskt inflytande över samhällets utveckling och dess mer konkreta former liksom också personliga livsvillkor. Bokens kontext och empiriska exempel är allra främst Danmark och de nordiska välfärdsstaterna även om där också ges rikligt med exempel från stora delar av västvärlden.

Bokens utgångspunkt är att civilsamhället inte enbart är en nödvändighet för en levande demokrati, det är bara dess ena sida. Det handlar lika mycket om att skapa förutsättningar för social rättvisa. Det är genom medborgarnas deltagande i civilsamhället som både rättvisa och demokrati kan skapas, även om dessa värden sedan kanaliseras till och drar nytta av andra sfärer (staten och marknaden).

För att analysera denna civilsamhällets dubbla betydelse utgår Boje från tre sammanlänkade begrepp: civilsamhälle, medborgarskap och deltagande. I bokens inledande delar går författaren igenom hur dessa begrepp formulerats genom seklerna liksom hur de under de senaste decennierna kommit att utmanas. Medborgarskapet har gått från att främst vara en rättighet, byggt på en vardaglig praxis utan större politiska inslag, till att bli en praktik betingad av socialt engagemang och arbetsmarknadens förutsättningar. Denna förändring har inneburit att exkludering och inkludering i samhälleliga gemenskaper i högre grad kommit att vara knutet till den enskildes relation till arbetsmarknaden. Rättighetsaspekten av medborgarskapet kan därför inte längre lika självklart motverka skillnader mellan sociala grupper.

Förändringen i synen på vad ett medborgarskap konkret kan innebära på individnivå har också inneburit och delvis drivits på framväxten av en mer *aktivistisk* medborgerlig hållning. Denna samtida typ av medborgarskap skiljer sin från ett *aktivt* medborgarskap som byggt på medlemskap i organisationer vilka i sin tur företrätt sina medlemmar. Medborgarskapet förstås då inte enbart som ett medlemskap i en territorialstat, utan som uttryck för olika former av kamp för inkludering i politiska gemenskaper.

Det aktivistiska medborgarskapet bedrivs också i relation till de som inte är medlemmar, dvs. icke-medborgare, men väl invånare i en territorialstat. I det här sammanhanget lyfter Boje fram Sans-Papier-rörelsen i Frankrike. Rörelsen växte fram 1996 och tog fart i och med att 324 migranter ockuperade en kyrka i Paris. Några av dem var asylsökande medan andra redan hade haft arbetstillstånd under ett antal år.

Som ett resultat av åtstramningar i lagstiftningen var dessa migranter, som tidigare kunnat få medborgarskap, inte längre berättigade till det. I förlängningen innebar det, att de inte heller hade samma sociala rättigheter. De krävde därför rätten att stanna i landet och att tillerkännas samma rättigheter som medborgare. Migranterna fick stort stöd i den franska befolkningen och det växte fram en rörelse som förmådde att sätta deras frågor på dagordningen.

Den förändrade synen på medborgarskap har tagit form samtidigt som civilsamhällets organisationer i ökande omfattning kommit att tas i bruk för social service. Non-for-profit-organisationer har blivit en aktiv partner för att lösa problem som stat, kommun, landsting, till stora delar tagit hand om sedan välfärdsstatens framväxt. Den förändringen äger rum parallellt med en större önskan från etablerade politiska organisationer att civilsamhället och medborgare överlag ska lösa växande problem med misstro och utanförskap.

Bokens kanske mest intressanta kapitel rör frågan om vilken roll bruket av sociala medier har i det samtida politiska landskapet (kapitel 9). På vilket sätt inverkar sociala medier etableringen av sociala nätverk och påverkan i politiska processer? Rör det sig i någon mån om att grupper som inte tidigare hade någon representation nu finner en plats där de kan vara aktiva och ta till orda som medborgare? Eller är det tvärt om så att de sociala medierna domineras av en redan etablerad – eller till och med framväxande – maktelit? Förstärker dessa senare grupper snarare sin position genom att också agera via de sociala medierna? Hur effektiva kanaler är de sociala medierna för att kunna påverka politiska processer?

För att besvara dessa frågor väljer Boje att sätta in dem i en bredare politisk kontext. Nyliberalismen som politisk doktrin beskrivs som orsak till det framväxande hat och den misstro som ofta kanaliseras i de sociala medierna. Kritiska rörelser av olika slag har vuxit fram som reaktion på detta politiska paradigm och dess betoning på en minimalistisk version av politiskt deltagande och demokrati, där användningen av sociala medier varit en viktig startpunkt. Det är framförallt finanskrisen 2008 som varit den tändande gnistan.

Boje lyfter fram Beppe Grillos rörelse *Movimento 5 Stelle (M5S)* som det första och tydligaste exemplet på hur dessa strömningar kan te sig. Denna rörelse följdes sedan av många andra, exempelvis *Indignados*, *Occupy Wall Street* och *Venligboerne*. Signifikant för dessa rörelser är att de får genomslag just genom sitt bruk av sociala medier. Gemensamt för dem är också en önskan att utveckla en alternativ praxis för representation och beslutsfattande. De etablerar alla nya former för rådgivning och beslutsfattande och har samtidigt som idé att visa på betydelsen av att bilda nya former.

Upprättandet av dessa former blir ett uttryck för rörelsernas kritik av den representativa demokratins brister. För vissa grupper, som kvinnor och yngre, innebär dessa ofta mer horisontellt organiserade aktionsformer en öppning in till politiskt handlande. För andra grupper kan de däremot ha negativ inverkan eftersom de Internet-organiserade aktiviteterna ställer större krav på förmåga att uttrycka sig skriftligt och i många fall också muntligt. Det klassiska medlemskapet i en större organisation är i den bemärkelsen en enklare väg till engagemang.

Samtidigt behöver de faktiska grupperingar som växer fram ur dessa rörelser, liksom den misstro de uttrycker, inte utgöra en stor del av befolkningen för att ändå nå ut. I Bojes beskrivning kanaliserar grupperna ofta en framväxande vrede mot en lång period av neoliberalt orienterad politik liksom en uppgörelse med en allt mindre funktionsduglig representativ demokrati. Utmaningen för etablerade politiska organisationer – i en mening det demokratiska samhällets dilemma – är huruvida det politiska systemet förmår att balansera tillit och icke tillit i ett mer öppet system för beslutsfattande. En utmaning som de inte alltid förmår adressera. Dels för att alla former av politik och deltagande inte är demokratiskt, tolerant och solidariskt, dels för att många av civilsamhällets organisationer sin självbild till trots är mindre inkluderande och som Boje uttrycker ”reellt segregering” (s. 356).

Civilsamfund, medborgerskap og deltagelses största styrka ligger i en välutvecklad och grundad beskrivning av teorier och empiriska studier av det samtida civilsamhället. Bpken är en bra källa för den som behöver en översikt av och introduktion till området. Här presenteras såväl teorier kring civilsamhälle och deltagande sedan antiken och framåt som en uppdaterad och kritisk analys av denna sfärs betydelse, möjligheter och utmaningar i samtiden. Särskilt väl presenteras Danmark, dess rörelser och utmaningar. Beskrivningen och diskussionen av hur civilsamhällets organisationer pressas att härbärgera såväl statens som marknadens tillkortakommanden utgör bokens främsta bidrag.

Boken i sin helhet bygger emellertid på lite väl entydiga beskrivningar. Trots att boken är omfångsrik saknas här mer nyanserade analyser av den politiska samtiden. Den bristen hänger delvis samman med Bojes normativa utgångspunkt. Lik de fina figurerna i Ulf Lundkvists seriestripp är hans utgångspunkt att civilsamhället är ett fungerande, demokratiskt och rättvis samhälles nav. Boje undersöker sedan i vad mån denna typ av civilsamhälle existerar. En alternativ utgångspunkt hade varit att med hjälp av mer analytiska begrepp, såsom relationen individ-kollektiv eller individualisering och reflexivitet, studera i vilken bemärkelse ett civilsamhälle av idag kan förmå att vara detta nav.

Min kritik ska inte förta bokens insiktsfulla och breda presentation och diskussion av några av de viktigaste begreppen i samtida demokratidebatt. Boje visar genom sina många empiriska exempel på hur drömmarna om civilsamhället inte alltid kan realiseras.

Adrienne Sörbom, Stockholms universitet

Andersson Catrin m. fl., *Marknadsstaten: Om vad svenska staten gör med marknaderna – och marknaden gör med staten*. Stockholm: Liber, 2017.

Hur fungerar egentligen samspelet mellan stat och marknad idag? I en tid ofta karaktäriserad som nyliberal och där marknaden hålls fram som ett ideal är det högst relevant att fråga sig vad som händer bortom pratet, diskursen och retoriken. Här ger *Marknadsstaten: Om vad svenska staten gör med marknaderna – och marknaden med staten* ett viktigt bidrag genom att skildra de praktiska relationerna mellan staten, dess myndigheter och marknaden. Texten tar avstamp i tre frågor som belyser (i) vad staten säger om sin roll i relation till marknaderna; (ii) hur statens marknadspåverkan sker, samt (iii) hur staten och dess myndigheter förhåller sig till och organiserar sig i relation till andra organisationer.

Detta att staten på olika sätt söker påverka och styra marknader är måhända inget nytt. Redan i Lydekini excerpter till den Gamla Västgöotalagen står, till exempel, att läsa att ”*den järnproducent som säljer undermåligt järn skall böta tre och sexton örtoger, och är järnet ej märkt med korrekt märke tilldelas han ytterligare tre och sexton örtoger i böter (min översättn.)*” Denna lag, genom vilken järnproducenter som sålde undermåligt och omärkt järn belades med böter, är ett exempel på hur staten kan styra och påverka en specifik marknad. Men kan staten vara lika rättfram i sin marknadspåverkan idag? Både ja och nej.

Efter att ha introducerat problemet och överblickat olika samhällsvetenskapliga marknadsteoretiska perspektiv lägger författarna grunden för förståelsen av marknaderna och staten i nutid. I kapitel 2 redogör författarna för hur marknadspolitiken utvecklats ur en modell med relativt fria marknader där få interventioner skedde och där pragmatisk reglering genom samarbete i partsammansatta styrelser var normen. Mellan 1985–1995 tog nyliberala ideal och tron på en liten stat med fokus på så kallade kärnverksamheter plats. Under denna tid var det inte längre aktuellt med reglering genom partsammansatta styrelser; istället växte en ambition om att skapa perfekta marknader där konkurrensärenden hanteras i juridiska processer. Författarna menar att dagens system karaktäriseras av en stat som söker stötta och stärka förutsättningarna för att de så kallade kärnverksamheterna ska fungera i enighet med nationalekonomiska modeller för perfekta marknader.

I kapitel 3 studeras sedan omfattningen av den nutida marknadspolitiken. Kapitlet visar hur nära nog en fjärdedel av de statliga myndigheterna är vad författarna kallar marknadsmyndigheter som på olika sätt har till uppgift att påverka marknaderna. Författarna utgår från Ahrnes och Brunssons konceptualisering av partiella organisationer och beskriver marknadspåverkan i termer av de organisatoriska elementen regler, tillsyn, sanktioner, medlemskap (exempelvis i form av legitimationer eller certifikat) och hierarkier. Till detta lägger författarna produktion av informationsmaterial och utbildningar som ytterligare, normerande, påverkansformer Även dessa är hämtade från organisatoriska element och handlar om det författarna kallar mjuka påverkansmetoder. Genom att informera om ”situationer och tillstånd” och genom att avbilda

”hur saker och ting hänger ihop” (s. 86) i organisationsscheman, omvärldsanalyser eller prognoser kan marknadsstaten påverka marknaderna och marknadsaktörerna utan att ställa upp regler eller använda andra ”hårda” påverkansmetoder.

Dessa organisatoriska begrepp tillämpas på de 53 marknadsmyndigheter som författarna identifierat. Här demonstreras till exempel att regler och tillsyn är de två vanligast förekommande påverkansmetoderna vid sidan av information och avbildningar – det sistnämnda i form av utredningar eller prognoser. Här visas även hur marknadsmyndigheterna söker påverka utbud, produkter, efterfrågan eller transaktioner genom inflytande över hur, när eller var en transaktion kan äga rum. Författarna visar även att priset är ett marknadselement som sällan är utsatt för påverkan och de argumenterar för att detta ligger i linje med modern ekonomisk teori där priset (eller skärningspunkten mellan utbud och efterfrågan) är närmast heligt.

I kapitel 4 undersöks marknadsmyndigheternas relation till andra myndigheter, marknadsaktörer och överordnade organisationer såsom EU. Kapitlet fördjupar diskussionen kring dessa relationer genom att fokusera på hur Konsumentverket samarbetar med andra myndigheter och organisationer på kommunal- och EU-nivå och med säljare på flera marknader, samt hur myndigheten söker stödja konsumenter att bli bättre marknadsaktörer genom olika informationskampanjer eller genom att driva rättsprocesser mot säljare.

Även om väldigt få myndigheter försöker påverka marknaderna genom att styra prissättningen så finns det några marknadsmyndigheter som har detta som uppgift. I Kapitel 5 ger författarna en detaljerad bild av två sådana myndighet, nämligen Post- och Telestyrelsen och Energimarknadsinspektionen. Här får läsaren inblick i processerna genom vilka dessa två myndigheter ålades att stödja marknaden och främja konkurrensen genom att reglera prissättningen på tillgången till infrastruktur i form av tele- och elnät. I kapitlet visas även hur friktioner uppstått i samband med myndigheternas förhandsreglering av marknaderna och hur säljarna på telekommunikationsmarknaden lyckats påverka en av dessa marknadsmyndigheter till att förändra sina prisregleringsmodeller och organisationssammansättning i linje med säljarnas önskemål.

Marknadsstatens genomlysning av nutidens marknadspolitik visar hur staten ofta försöker påverka marknaderna genom otydliga beslut och skrivelser som sedan konkretiseras på myndighetsnivå. Det blir tydligt att marknadsstaten som fenomen inte är en sak, utan ett diversifierat fält av olika myndigheter som alla arbetar med olika förutsättningar och strategier. Det blir också tydligt att merparten av den marknadspåverkan som görs inte kommer direkt från staten utan från byråkraten, i den bemärkelsen att det är tjänstepersonerna på de olika myndigheterna som konkretiserar, utvecklar och designar metoderna. Dessa byråkrater har att arbeta med olika instruktioner i syfte att värna olika värden. Många av dessa myndigheter arbetar till exempel för att stärka konkurrensen på marknaderna, men vissa har istället i uppgift att främja tillväxt, förnyelse, hälsa, säkerhet, integritet, yttrandefrihet eller mångfald. Vidare finns det bland marknadsmyndigheterna myndigheter som inte nödvändigtvis ser sig själva som marknadspåverkare, men som i sina uppdrag ändå påverkar marknader på olika sätt – exempel på detta är myndigheter som främst har till ansvar att värna andra värden

men som genom sin rätt att legitimera en yrkesgrupp eller genom sina avbildningar ändå påverkar en eller flera marknader. Dessa ofrivilliga marknadsmyndigheter är en intressant konstruktion från författarnas sida som dock i många fall lider av att vara allt för vag för att vara övertygande. Detta då avbildningarna lyfts fram som något ”som kan antas forma föreställningarna om marknadernas beskaffenhet och utveckling.” (s. 109) vilket öppnar upp för frågan om detta verkligen handlar om påverkan och organisering. Är det kanske så att avbildningar är en naturlig del av en myndighets arbete som endast kan antas ha en latent eller sporadisk påverkans effekt?

Marknadsstaten visar på hur marknader generellt ”behöver spelregler och övervakning: någon som håller ordning och som försvarar inte bara de strikt ekonomiska värdena.” (ss. 217–18). Staten är, genom sina olika marknadsmyndigheter, en viktig aktör i detta ordningsskapande. Att staten så att säga lägger sig i marknaderna betyder dock inte att staten inte agerar utifrån en stark tro på den rena marknaden. I själva verket stöder flertalet marknadsmyndigheter olika marknader i syfte att hjälpa dem efterlikna den teoretiska perfekta marknaden, bland annat genom Konsumentverkets och Konkurrensverkets arbete för att utbilda medvetna och rationella konsumenter och för att främja konkurrensen på marknaderna. Detta är grunden för det tvetydiga svaret ovan. Statens marknadsmyndigheter är till en del mycket rättframma och aggressiva i sin påverkan på vissa marknader och i vissa situationer. Det handlar bland annat om hur myndigheter sätter upp regler eller drar olika säljare inför domstol. Relationen mellan stat och marknad är dock inte enkelriktad. Staten agerar i stor utsträckning mot marknaderna med olika former av hårda och mjuka påverkansmetoder, men staten reagerar också på vad marknadens aktörer säger och gör. *Marknadsstaten* målar upp en bild av hur staten agerar och organiserar marknader för att få dem att efterlikna rena marknader, men också hur marknaderna agerar mot staten för att nå liknande syften.

Marknadsstaten ger läsaren en god inblick i hur marknadspolitiken ser ut i tal och handling och författarna lyckas visa på att idén om marknader och organisationer som varandras motsatser är missvisande. Istället framträder här, genom de interventioner som staten lagt på dem, marknad efter marknad som partiella organisationer. Genom att bringa insikt i vad myndigheterna faktiskt gör när de söker påverka de marknader de ansvarar för ger *Marknadsstaten* ett riktigt intressant bidrag till diskussionerna kring vår tids marknadspolitik.

Tobias Olofsson, Uppsala universitet